folklor/edebiyat, cilt:20, sayı:80, 2014/4

UYGULAMALARI AÇISINDAN SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS VE FOLKLOR

Solmaz Karabaşa*

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü UNESCO tarafından 2003 yılında kabul edilen Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'ne Türkiye'nin 2006 yılında taraf olmasının ardından "somut olmayan kültürel miras (SOKÜM)" terimi de başta Kültür ve Turizm Bakanlığı ile üniversitelerin halkbilim (folklor) bölümleri olmak üzere ilgili çevrelerde kullanıma girmiştir. Somut olmayan kültürel miras, yakınlığı nedeniyle daha çok folklor camiasında ilgiyle karşılanmış, hatta bu terimin folklor yerine kullanılması yönünde bir eğilim bile oluşmuştur. Ancak sözleşmenin uygulamaya geçirilmesi sürecinde görülmüştür ki somut olmayan kültürel miras ve folklor tam olarak aynı şey değildir. Bu yazının ortaya çıkış nedenini işte bu konu oluşturmaktadır. Çalışmada UNESCO'nun belgelerine dayanarak somut olmayan kültürel mirasın folklorla aynı şey olmadığı ortaya konacak ve böylece bir yandan uygulama çalışmalarında karşılaşılan sorunların çözümüne katkıda bulunulacak, bir yandan da konuya akademiyanın dikkatleri çekilmiş olacaktır. Sözleşmeyi uygulamaya geçirme yükümlülüğünün daha çok folklor alanında faaliyet gösteren kurum/kuruluş ve kişilere düşmesi, somut olmayan kültürel miras ve folklor arasındaki benzer-

*Halkbilimci, Kültür ve Turizm Bakanlığı/Kültür ve Turizm Uzmanı,
Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkbilim Bölümü Doktora Öğrencisi

lik ve farklılıkların ortaya konmasını gerekli kılmaktadır.

Türkiye'nin Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'ne taraf olmasının ardından Kültür ve Turizm Bakanlığı (Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü) sözleşmenin uygulamaya geçirilebilmesi için icracı birim olarak belirlenmiştir (Bkz:4848 Sayılı Kültür ve Turizm Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun'un 13. Maddesi). Kültür ve Turizm Bakanlığı üniversitelerden sonra folklorla ilgili ulusal çapta çalışmaların yapıldığı neredeyse tek resmi kurumdur. Teşkilat yapısındaki değişikliklere bağlı olarak folklor birimi çeşitli şekillere bürünmüş olsa da konuyla ilgili çalışmalar bakanlık bünyesinde 1966 yılında başlamış ve istihdam edilen folklor araştırmacıları ile bugün Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü bünyesinde devam etmektedir. Dolayısıyla konunun, yazarın da bir mensubu olduğu bakanlık çalışanları açısından ayrıca önemi bulunmaktadır.

Karşılaştırmaya geçmeden önce "somut olmayan kültürel miras" ve "folklor" yan yana getirilirken burada folklorun, disiplin anlamından ziyade o disiplinin konusu olarak ele alındığını belirtmek gerekiyor.* Ancak somut olmayan kültürel miras ve folklorun birbirleriyle örtüştükleri ve ayrıştıkları noktalar konunun ele alınışı, yaklaşım ve yöntemle de ilgili olduğundan çalışmada zaman zaman folklorun disiplin anlamından da yararlanılacaktır.

Bilindiği üzere folklor İngilizce *folk* (halk) ve *lore* (bilgi, bilim) kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. Türkçeye çevrilmiş haliyle halkbilim ise Sedat Veyis Örnek (1995:15)'in tanımlamasıyla "bir ülke ya da belirli bir bölge halkına ilişkin maddi ve manevi alandaki kültürel ürünleri konu edinen, bunları kendine özgü yöntemleriyle derleyen, sınıflayan, çözümleyen, yorumlayan ve son aşamada bir bireşime vardırmayı amaçlayan bir bilimdir". Bu disiplin "… eski zamanların mitleri, adetleri, gelenek-görenekleri, inançları ve deyimleri, masalları, destanları, halk şarkıları, gülmece vb. geleneksel sözlü kültür ürünlerini çalışma konusu yapar. Bunun yanında belirli bir insan topluluğunun geleneksel sanatları, beslenme biçimleri, sağaltma pratikleri, yerel ekonomileri ve bu uygulamalarla ilgili sözlü kültür ürünleri ve inançları da inceler" (Emiroğlu ve Aydın, 2003:318). Dolayısıyla folklor, bir toplumun kısaca yaşam biçimi olarak tanımlanabilecek kültürünün bütün yönlerini ele alır ve insanı daha mutlu bir yaşama kavuşturma hedefiyle hareket eden bir bilim dalı olarak da bu alanda yorumlar yapar, önerilerde bulunur.

Somut olmayan kültürel miras terimi ise UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi ile birlikte kullanıma girmiş ve kavramsallaştırılmıştır. Ancak söz konusu sözleşmenin oluşturulma süreçlerinde konunun nasıl adlandırılacağı ve ne çerçevede ele alınacağına ilişkin tartışmalar yapılmıştır. Konuyu daha kolay anlaşılır hale getirmek üzere bunlardan kısaca bahsetmek gerekirse; ilk sırayı UNESCO'nun 1972 yılında kabul ettiği Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması Sözleşmesi'ne

* "…. Folklor hem geleneksel kültürel şekillerin, hem de onların çalışmasını sağlayan ilmi disiplinin adıdır." (Bauman, 2000:43)

vermek gerekir. Bu sözleşmede "kültürel miras"; yapıtlar, bina grupları ve sit alanları ile sınırlandırılmış, ortak fikri mülkiyet hakları yasal olarak henüz tam olarak tanımlanamadığından folklor ya da somut olmayan kültürel miras bu kapsama alınmamıştır. Bu nedenle Bolivya hükümeti 1973 yılında, Evrensel Fikri Haklar Sözleşmesi'ne folklorun korunması ile ilgili yasal bir çerçeve oluşturmak üzere bir protokol eklenmesini önermiştir. Bu öneri kabul edilmemiş ancak ardından bu konuyla ilgili uzman toplantıları yapılmıştır. Kısaca Mondiacult adıyla anılan ve 1982'de Meksika'da düzenlenen Kültür Politikaları Dünya Konferansı bunlardan biridir. Konferansta altı çizilen husus; kültürlerarasındaki hiyerarşinin reddedilmesi ve kültürün günlük hayatın bütün yönlerini kapsayacak şekilde yeniden tanımlanmasıdır. Mondiacult Konferansı'nda ayrıca ilk defa "somut olmayan kültürel miras" terimi kullanılmış, sadece tarihsel yapılar ve sit alanlarının değil somut olmayan kültürel mirasın da korunması gerektiği vurgulanmıştır. Bu konferanstan yedi yıl sonra 1989 yılında UNESCO Genel Konferansı, Geleneksel Kültürün ve Folklorun Korunması kararı almıştır. Bu karar, somut olmayan kültürel mirasın korunması ile ilgili norm oluşturucu ilk belge niteliğindedir. 1990'ların sonunda uzmanlar tarafından bu tavsiye kararının değerlendirileceği bir konferans düzenlenmiş ve bu konferansta Tavsiye Kararının yaşayan geleneklerin korunmasına odaklanmaktan ziyade daha çok belgelemeye odaklandığının tespiti yapılmıştır. Bir de yeni oluşturulacak yasal araçta bazı topluluklar tarafından yanlış anlamalara yol açabilecek folklor yerine somut olmayan kültürel miras teriminin kullanılması tavsiye edilmiştir. Yine 2001 yılında üye devletlerin isteği üzerine UNESCO Genel Müdürü'nün sunduğu bir raporda, yeni yasal aracın Birleşmiş Milletler Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi(1948)'ni temel alacak şekilde bazı prensiplere göre hazırlanması tavsiye edilmiştir (Detaylı bilgi için bkz: Working Towards a Convention). Bu temel prensiplerde; yaşatmaya, bunun gerçekleşebilmesi için bu mirasın yaratıcısı ve devam ettiricisi olan topluluklara ve bu toplulukların fikri haklarına olan vurgu dikkat çekicidir. Bundan sonra UNESCO Genel Konferansı 2001 yılında Evrensel Kültürel Çeşitlilik Bildirgesi'ni yayımlamıştır. Bu bildirge yeni oluşturulacak yasal araç için bir temel oluşturmuştur ve nihayet somut olmayan kültürel miras alanındaki ilk sözleşme Mondiacult Konferansı'ndan yirmi yıl sonra 2003 yılında yapılabilmiştir.

Bu süreçten* de görülebileceği üzere Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi kabul edilinceye kadar olan dönemde maddi olmayan, folklor (veya geleneksel ve popüler kültür) ve somut olmayan kültürel miras gibi terimler değiştirilerek kullanılmıştır (Oğuz, 2009:23-24). Aslında bütün bu süreçlerde ortaya konan niyet maddi olmayan, folklor (veya geleneksel ve popüler kültür) ile somut olmayan kültürel miras terimleriyle ifade edilen kültürün korunmasıdır. Ancak kullanılan terimlerin çeşitliliğinden, korunmaya alınması istenileni, folklor teriminin tam da karşılamadığı anlaşılmaktadır. Sonuçta sözleşme somut olmayan kültürel miras teriminde karar kılmış ve bunun yukarıda kısaca değinilen süreçlerdeki hassasiyetler de göz önünde bulundurularak nasıl tanımlandığı 2. Madde'de net olarak ortaya konmuştur.

* Bu süreçte ayrıca iki programdan da bahsetmek gerekir: 1997-2005 İnsanlığın Sözlü ve Somut Olmayan Mirasının Başyapıtları İlan Programı, 1993 Yaşayan İnsan Hazineleri Programı

O halde tanımdan başlamak gerekirse somut olmayan kültürel miras sözleşmede; "toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ile kültürel mekânlar" (UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Korunması Sözleşmesi/Madde 2) biçiminde tanımlanmaktadır. Tanımda göze çarpan husus "toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları" ifadesidir. Hemen buradan somut olmayan kültürel miras kavramının "topluluk temelli" olduğu söylenebilir. Bu durum uygulamada fark yaratan birinci özelliktir. Çünkü bir folklor araştırmacısı yaptığı alan çalışması sonrasında tespit ettiği bir unsuru, ait olduğu topluluğun rızasını almadan o topluluğun somut olmayan kültürel mirası olarak bildiremez. Yani bir unsurun somut olmayan kültürel miras olabilmesi için o unsurun gerçek sahibi kişi, grup ya da topluluğun "bu benim mirasımın bir parçasıdır" demesi gerekmektedir. Bu nedenledir ki sözleşmenin 11. Maddesi (b) bendinde, bir unsurun somut olmayan kültürel miras olarak tespit edilebilmesi için taraf devletlere "…. somut olmayan kültürel mirasın çeşitli öğelerini, grupların, toplulukların ve ilgili hükümet dışı kuruluşların katılımıyla belirleyecek ve tanımlayacaktır" yükümlülüğü verilmektedir. Ayrıca bir unsurun uluslararası listelere* yazımı için gerekli ön şartlar da yine bunu içerir: "Söz konusu unsur, ilgili topluluk, grup veya eğer varsa, birey(ler)in en geniş çapta katılımı sağlanarak önceden alınan izinleri ve bilgileri dâhilinde adaylık dosyası olarak sunulmuştur." (Uygulama Yönergeleri A/4, T/4 ve 52/e). Aynı şekilde Somut Olmayan Kültürel Mirasın Temsili Listesi için başvuru formunun kimlik saptama bölümünde unsur tanımlanırken taraf devletlerden "topluluk, grup ya da bireylerin kültürel miraslarının bir parçası olarak görmeleri"ni açıklamaları istenir. Zaten sözleşmenin ve somut olmayan kültürel mirasın önemi de bu hususla ilişkilidir; somut olmayan kültürel miras ait olduğu topluluk, grup ya da bireylere aidiyet ve kimlik duygusu vermektedir, bu nedenle önemlidir ve korunmalıdır.

Somut olmayan kültürel miras ile folklor arasındaki ikinci farkı canlılık (yaşıyor olması) oluşturur. Yine folklor araştırmacılığı üzerinden örneklemek gerekirse, bir folklor araştırmacısı bugün uygulanmayan ancak hafızalarda kalan geleneksel pratikleri de folklor olarak çalışma konusu yapabilir ancak bir unsurun somut olmayan kültürel miras olarak değerlendirilebilmesi için o unsurun bugün hâlâ uygulanıyor olması gerekmektedir. Yani somut olmayan kültürel miras geleneksel ama aynı zamanda çağdaş yani hâlâ yaşayan olandır. Hatta öyle ki sözleşmenin oluşturulma süreçlerinde önemli bir adım olan Yaşayan İnsan Hazineleri Programı'nın yönergesinde somut olmayan kültürel miras, "yaşayan miras" olarak da adlandırılmaktadır. Bununla birlikte geçmişte var olduğu bilinen bir pratik bir süredir uygulanmadığı halde, belirli bir kişi, grup ya da topluluk tarafından yeniden canlandırılmışsa bu durumda o pratik somut olmayan kültürel miras kapsamında ele alınmakta ve yaşatma çalışmaları desteklenebilmektedir. (Bkz:Sözleşmenin 2. maddesi, 3. fıkrası "…. kültürel mirasın değişik yanlarının canlan-

* İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi, Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi ile Sözleşmenin İlke ve Hedeflerini En iyi Yansıtan Programlar, Projeler ve Faaliyetler Listesi

dırılması dahildir")

Yukarıda açıklanan iki özellik UNESCO tarafından hazırlanan ve somut olmayan kültürel mirasın ne olduğunun anlatıldığı broşürde (http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/01851-EN.pdf) sıralanan dört özellik arasında (1 ve 4) yer almaktadır. Şöyle ki:

1- Geleneksel, çağdaş ve aynı zamanda canlı,
2- Kapsayıcı,
3- Temsili,
4- Topluluk temelli.

Değinilmeyen niteliklerden yukarıdaki sıralamada üçüncü olan temsili niteliğin, topluluk temelli nitelikle ilişkisi vardır. Bu özellik ile somut olmayan kültürel mirasın öneminin; unsurun kendisinden değil, ilgili topluluklar arasında ya da nesilden nesile aktarım değerinden gelmekte olduğu söylenir. Somut olmayan kültürel mirasın kapsayıcı niteliğinde ise vurgu, onun birleştirici yanınadır. Yani somut olmayan kültürel mirasın bir kültüre özgü olup olmamak gibi bir sorunsalı yoktur. Bir unsur birbirine komşu iki ülkede veya göçle taşınarak dünyanın öbür ucundaki ülkelerde de olabilir, bu ise bireylere bir topluluğa ait olma veya daha geniş bir toplumun üyesi olma duygusu verir. Ancak köken ve özgünlükle ilgilenmeme folklor çalışmaları açısından geçerli değildir.

Somut olmayan kültürel miras, folklor alanından iki konuyu kapsamı dışında bırakır. Bunlardan biri dil, diğeri de dindir. Sözlü gelenekler ve anlatımlar dil olmadan var olamaz. Bu nedenle de sözleşmede (Madde 2/b) dilin, somut olmayan kültürel mirasın taşınmasında temel bir araç olduğu belirtilir ancak dilin kendisi (gramer, sözcük ve ses bilgisi gibi) somut olmayan kültürel miras olarak ele alınamaz. Din de insana kimlik duygusu veren unsurlardan biri olmasına rağmen sözleşme kapsamına alınmamıştır. Fakat dinden esinlenmiş, etkilenmiş kültürel pratikler (örneğin sosyal pratikler, ritüeller başlığı altında) ele alınabilir. Bu iki konunun dışında mutfak konusu da tartışmalı konulardan biridir. Çünkü mutfak konusunun ticari boyutu vardır. Mutfakla ilgili bir unsurun görünür hale getirilmesi ticari hayatta haksız rekabete neden olabilir. Ayrıca mutfak hiçbir dönemde canlılığını yitirmeyen bir konu olduğundan korunmaya da ihtiyacı olmayabilir. Bütün bunların ötesinde mutfakla ilgili halk bilgisinin ticari alanda keşfedilmesiyle ilgili toplulukların fikri hakları gasp edilebilir. Bu nedenlerle mutfağa ilişkin unsurlar geleneksel kültürel yapının diğer alanlarındaki yeriyle birlikte ele alınarak somut olmayan kültürel mirasa konu edilebilir. Nitekim Türkiye'nin 2011 yılında Tören Keşkeği Geleneği adıyla temsili listeye yazdırdığı unsur, mutfak alanından olmakla birlikte törensel boyutu nedeniyle somut olmayan kültürel miras olarak değerlendirilmiş ve temsili listeye kaydedilmiştir. Böylece Türkiye bugüne kadar temsili listeye yazdırdığı unsurlar nedeniyle somut olmayan kültürel mirasın alanları arasındaki dağılıma dikkat eden bir ülke olarak övgü bile almıştır. (Periyodik Raporla İlgili Değerlendirme için Bkz: Draft Decision 8.Com.6.a)

Bunların dışında folklor kapsamında ele alınıp da somut olmayan kültürel mirasa girmeyen diğer konuları da Sözleşmenin 2. maddesi, 1. fıkrasından yola çıkarak orta-

ya koymak mümkündür. "İşbu Sözleşme bağlamında, sadece, uluslararası insan hakları belgeleri esaslarına uyan ve toplulukların, grupların ve bireylerin karşılıklı saygı gereklerine ve sürdürülebilir kalkınma ilkelerine uygun olan somut olmayan kültürel miras göz önünde tutulacaktır." (Sözleşme madde 2/1.) Yani sözleşme kapsamında ele alınacak ve somut olmayan kültürel miras olarak değerlendirilecek unsurun korunmaya değer niteliklerinin bulunması gerekmektedir. Böyle olunca da insan bedenine zarar veren, insanlık onuruna yakışmayan, topluluk, grup ya da bireylerin birbirlerine saygı gereklerini yerine getirmeyen, sürdürülebilir kalkınmaya engel ve doğal kaynaklar üzerinde baskıya neden olan unsurlar yaşatılmaya değer bulunmayacağı için somut olmayan kültürel miras olarak değerlendirilmeyecektir.

Bütün bunlardan sonra somut olmayan kültürel mirasın kapsamının folklora göre daha dar olduğu yönünde bir kanıya varılabilir ancak sözleşmede somut olmayan kültürel miras alanları olarak sıralanan madde başlıklarına bir göz atılacak olursa; bir süredir bilim camiasında (daha çok antropoloji alanında) "geleneksel çevre bilgisi" olarak varlık gösteren ve folkloristlerin biraz ihmal ettikleri bir konunun "Doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar" ana başlığı ile somut olmayan kültürel miras içinde daha görünür hale getirilmesi gibi zenginleştirici yönleri de fark edilecektir.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkün; folklora kıyasla yeni kullanıma girmiş, ondan etkilenmiş, zaman zaman onu etkilemiş olan somut olmayan kültürel miras; (yaşanan postmodern zamanın ruhuna uygun -halk, seçkin, kitle, popüler gibi katmanlı kategorilerin reddi ve yerele özel önem gibi- bir yaklaşım benimseyerek) bu alanda kendine yeni bir yer edinmiş ve bundan sonra da folklorla birlikte aynı yolda yürümeye devam edecek gibi görünmektedir.

Kaynakça:

Bauman, R. (2000) (Çev.Ö.Çobanoğlu) "Folklor". Folklor/Edebiyat 24:43-51
Emiroğlu, K. ve S. Aydın (2003) Antropoloji Sözlüğü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları
Oğuz, M.Ö. (2009) Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir? Ankara: Geleneksel Yayıncılık
Örnek, S. V. (1995) Türk Halkbilimi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Elektronik Yayınlar

UNESCO tarafından hazırlanan SOKÜM Seti:
"Working towards the 2003 Convention"
http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/01854-EN.pdf
"What is Intangible Cultural Heritage?"
http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/01851-EN.pdf
"Questions & Answers"
http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/01855-EN.pdf
Uygulama Yönergeleri:
http://www.unescocat.org/montseny/pdf/operational_directives_eng.pdf

Mondiacult Konferansı Raropu
http://portal.unesco.org/culture/en/files/12762/11295421661mexico_en.pdf/mexico_en.pdf
Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi:
http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR,50543/somut-olmayan-kulturel-mirasin-korunmasi-sozlesmesi.html
Periyodik Raporla İlgili Karar :
http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/ITH-13-8.COM-6.a-EN_.doc
Temsili Liste Formu (ICH-02-2014-EN)
www.unesco.org/culture/ich/.../download.php?

UYGULAMALARI AÇISINDAN SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS VE FOLKLOR

Özet

UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (2003) ile birlikte kullanıma giren somut olmayan kültürel miras terimi, daha çok folklor camiasında ilgiyle karşılanmış ancak Sözleşmenin uygulamaya geçirilme süreçlerinde görülmüştür ki somut olmayan kültürel miras ve folklor tam olarak aynı şey değildir. Sözleşmeyi uygulamaya geçirmekle yükümlü kişilerin daha çok folklor alanından olması, somut olmayan kültürel miras ve folklor arasındaki benzerlik ve farklılıkların ortaya konmasını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle makalede somut olmayan kültürel mirasın folklordan farkı, iki terim karşılaştırılarak ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Folklor, Somut Olmayan Kültürel Miras, UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi.

IN TERMS OF IMPLEMENTATIONS INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE AND FOLKLORE

Abstract

After the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003) developed by UNESCO, the term “intangible cultural heritage” has came into use and was warmly welcomed among mostly folklorists. However, during the implementation process of the convention, it has been recognized that “intangible cultural heritage” and “folklore” were terms that do not overlap completely. Since mostly the folklorists take part in the implementation of this convention, it is necessary to reveal the similarities and the differences of these two terms. For this reason, in this study the differences of intangible cultural heritage from folklore is discussed by comparing these two terms.

Keywords: Folklore, İntangible Cultural Heritage, UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage.